

# Aan allen alles leren

## Jan Amos Comenius als pedagoog

### Henk Vermeulen

Dit materiaal is onderdeel van het compendium christelijk leraarschap dat samengesteld is door het lectoraat Christelijk leraarschap van Driestar hogeschool. Zie ook [www.christelijkleraarschap.nl](http://www.christelijkleraarschap.nl).

<b>Samenvatting</b>	Dit artikel geeft inzicht in Comenius' visie op onderwijs. Onderwijs moet er toe dienen dat allen (jongens/meisjes, rijk/armen, vmbo-er/vwo-er), dankzij het onderwijs de juiste plaats innemen voor hun Schepper. Hij had een alomvattend vormingsideaal waarbij het gaat om kennis, deugd en vroomheid (hoofd, handen en hart). Met reflectievragen.
<b>Bronvermelding</b>	Vermeulen, H. (2014) Aan allen alles leren. In Vitale idealen, voorbeeldige praktijken II (pp. 20-39). Buijten & Schipperheijn Amsterdam.
<b>Thema *</b>	Inspiratiebronnen
<b>Gebruik **</b>	Hoofd
<b>Plaatsingsdatum</b>	2014
<b>Gerelateerde artikelen</b>	n.v.t.
<b>Trefwoorden</b>	Praktisch christendom, Chiliasme, pansofie, Orbis sensualium pictus, vormingsideaal

\* In het compendium wordt al het materiaal verdeeld over de acht thema's van christelijk leraarschap: *onderwijs, inspiratiebronnen, leraar, leerling, leerstof, didactiek, schoolteam, leidinggevenden*.

\*\* Het materiaal kan gebruikt worden als onderbouwing en visievorming (*hoofd*), bezinning en reflectie (*hart*) of biedt concrete handreikingen en voorbeelden (*handen*).



*Loe, here an Exile, who to serue his God,  
Hath sharply tasted of proud Pashurs Rod,  
Whose learning, Piety, & true worth beeing knowne  
To all the world, makes all the world his owne,*

Portret door Wenceslas Hollar (1607-1677)

## Hoofdstuk 2

# Aan allen alles leren

## Jan Amos Comenius als pedagoog

### Henk Vermeulen

---

Wie zich verdiept in het leven van Jan Amos Comenius (1592-1670) krijgt het idee dat alles aan deze man indrukwekkend is. Het aantal boeken dat hij heeft nagelaten bijvoorbeeld. Ruim tweehonderd geschriften vloeiden uit zijn ganzenveer. Het aantal reizen dat hij maakte door heel Europa en het aantal mensen met wie hij in contact stond. De grote vlucht van zijn ideeën en de vergezichten die hij daarmee opende. Wie zal, zoals hij, durven nadenken over de verbetering van alles wat de mens aangaat, voor allen en overal? Maar even indrukwekkend zijn de schokkende ervaringen waarmee hij in zijn persoonlijk leven werd geconfronteerd. Een groot deel van zijn leven was hij op de vlucht vanwege geloofsvervolging. Zowel zijn eerste als zijn tweede vrouw overleed, evenals zijn kinderen. Door brand en plundering werden zowel zijn bibliotheek als manuscripten tot twee keer toe vernietigd. En dan zijn er nog al die thema's waarmee Comenius zich als een echte *homo universalis* bezighield, zoals theologie, filosofie, pedagogiek en talenstudie.

In dit hoofdstuk richten we ons uiteraard vooral op Comenius als pedagoog. Wat bedoelde hij als hij zei aan allen alles te willen leren? En op welke manier wilde hij dat doen? Omdat ook daarover al meer te schrijven valt dan in het bestek van dit hoofdstuk past, kijken we als illustratie van zijn ideeën naar één van zijn werken: *Orbis sensualium pictus*. Maar eerst iets meer over zijn levensgeschiedenis.

### Comenius als kind van zijn tijd

1592 en 1670, dat zijn het geboortjaar en het sterfjaar van Jan Amos Comenius. In de Nederlandse geschiedenis was dat voor een groot deel de tweede helft van de Opstand, die we vroeger de Tachtigjarige Oorlog noemden. In het moederland van Comenius ging het er in die tijd heftig aan toe. Zijn wieg stond in Nivnice in een streek die Moravië heette. In de zeventiende

eeuw was Moravië een gebied dat deelde in de godsdienstoorlogen die als een gesel over Europa gingen.

De jonge Jan Amos Komenský, zoals zijn Tsjechische naam luidt, maakte daar het nodige van mee. Hij was lid van *Unitas Fratrum*, de Broederuniteit, een van de oudste protestantse bewegingen in Europa. Jan was nog een tiener toen zijn geboortestreek werd opgeschrikt door Hongaarse opstandelingen, die ook de stad plunderden waar hij naar school ging. Het was de tweede schokkende ervaring in zijn leven: toen hij elf jaar was, had hij al zijn beide ouders en twee zusjes verloren. Het zou niet de laatste keer zijn dat hij met dergelijke verschrikkingen geconfronteerd werd.

### *Predikant en pedagoog*

In 1608 ging Comenius naar de Latijnse school van de Broederuniteit in Prerau, drie jaar later naar de hogeschool van Herborn. Hij maakte kennis met mensen die de spoedige komst van het duizendjarig vreedrijk verwachtten. Die chiliastische ideeën zouden een belangrijke rol spelen in zijn verdere leven, evenals het pansofische gedachtengoed dat hij hier leerde kennen. Als onderdeel van zijn studie ondernam Comenius in 1613 een grote reis, waarbij hij onder andere Amsterdam bezocht. Na terugkeer studeerde hij verder aan de calvinistische universiteit in Heidelberg.

Jan Amos was tweeëntwintig jaar toen hij les ging geven op de school van de Broederuniteit in Prerov. Enkele jaren later werd hij predikant binnen deze *Unitas Fratrum* en hij groeide snel uit tot de belangrijkste vertegenwoordiger ervan. Tot 1620 was zijn leven redelijk voorspoedig, maar de godsdienststrijd die in heel Europa aan de gang was, maakte Comenius tot een zwerver. Toen er een arrestatiebevel tegen hem werd uitgevaardigd, moest hij vluchten voor zijn leven. Zijn bibliotheek en manuscripten werden in het openbaar verbrand. In diezelfde tijd (1623) stierf zijn hele gezin aan de pest. Ook al zou hij nooit meer terugkeren in zijn geboortestreek, zijn leven lang voelde hij zich verbonden met de strijd van het Tsjechische volk en van de verstrooide Broeders.

In 1628 vond hij met een groep Tsjechische ballingen onderdak in het Poolse Leszno. Comenius gaf er opnieuw les en werd weer geconfronteerd met de gebreken in de lesmethoden die in het onderwijs gebruikt werden. Dat versterkte zijn belangstelling voor de pedagogiek niet weinig. Een concreet gevolg daarvan was de publicatie van *De geopende deur der talen* (1631). In dit boek bracht hij op een geheel nieuwe manier het inzicht in de taal en het inzicht in de wereld met elkaar in verbinding. In datzelfde decennium schreef hij zijn *Didactica Magna*, zijn *Grote onderwijsleer*, waarin hij inging op de kunst om iedereen alles te leren.

Zijn vele onderwijspublicaties trokken brede aandacht. Diverse landen no-

digden hem uit om een onderwijshervorming tot stand te brengen. Comenius ging in op de uitnodiging van Zweden en woonde een aantal jaren in dat land. Hij publiceerde opnieuw vele werken die te maken hadden met het onderwijs, maar de praktische uitwerking van zijn hervormingsvoorstellen was gering. Met name zijn pansofisch gedachtengoed vond weinig weerklank in Zweden.

#### *Laatste levensfase*

Een teleurgestelde Comenius ging uit het noorden terug naar Polen. Er waren zorgen over de gezondheid van zijn tweede vrouw en over de situatie in zijn vaderland. In die situatie putte Comenius hoop uit allerlei profetieën die op korte termijn een betere tijd voorspelden. Ze sloten aan bij zijn eigen chiliaistische verwachtingen. Maar de werkelijkheid was voorlopig heel anders. In 1655 werd het 'ketterse' Leszno met de grond gelijk gemaakt. Opnieuw gingen Comenius' bibliotheek en zijn manuscripten in vlammen op. Hij vluchtte naar de Nederlanden en arriveerde in 1656 in Amsterdam.

De lage landen bij de zee vormden in die tijd een toevluchtsoord voor velen die zich in eigen land politiek of religieus bedreigd voelden. De laatste veertien jaar van zijn leven kon de Tsjechische geleerde veilig wonen en werken in Amsterdam. Hij voltooide er vele van zijn publicaties en zorgde met zijn eigen drukkerij ook voor de verspreiding ervan. Er verscheen in die periode een vijftigtal werken van zijn hand (Groenendijk 2009:71).

Toen hij in 1670 overleed, werd hij begraven in het koor van de Waalse kerk in Naarden. Het gedeelte dat momenteel nog over is van deze kerk is onderdeel van het Comenius Museum. Zijn graf is voor veel Tsjechen een bedevaartsoord.

## **Theologie en filosofie**

In Nederland is Comenius vooral bekend geworden als pedagoog. Toch voelde hij zichzelf in de eerste plaats theoloog en filosoof. Vanuit zijn pansofische gedachte dat alles met alles samenhangt, kon het niet anders dan dat zijn theologische en filosofische ideeën een grote invloed hadden op zijn pedagogische werken. Omgekeerd is het pedagogische aspect in zijn andere werken nooit ver weg. Uit de enorme breedte van zijn ideeën halen we hier enkele kenmerkende elementen naar voren.

#### *Praktisch christendom*

Zoals gezegd was Comenius een vooraanstaand lid van de Broederuniteit. In het leven en denken van de Broeders stond de *praxis pietatis*, de praktische vroomheid, centraal. Levensheiliging en discipline waren daarvan de zicht-

bare kenmerken. Daarbij hoorde tolerantie ten opzichte van andersdenkenden. Het christendom moest immers allereerst een geleefd geloof zijn, niet zozeer een (op schrift) beleden geloof. In een consequent christelijk leven, waarin bijvoorbeeld praktische naastenliefde heel belangrijk was, probeerden de Broeders hun christendom vorm te geven. Om die ideeën ook mee te geven aan de jonge leden waren de broeders sterk pedagogisch gericht (Groenendijk 2008:27).

Daarbij moeten we niet alleen aan de school denken, maar ook aan het gezin. Comenius schetste (bijvoorbeeld in *De Moederschool*) een duidelijk beeld van het christelijk gezin: *'Ieder huisgezin met kinderen behoort een kleine kerk te zijn, waarin 's morgens en 's avonds gemeenschappelijk wordt gebeden en gedankt, waarin godsdienstige liederen worden gezongen, het Woord van God wordt gelezen en godvruchtige gesprekken worden gevoerd.'* (Groenendijk 2009:64)

### *Chiliasme*

Hierboven is al enkele keren verwezen naar de chiliastische ideeën van Comenius. Als chiliast behoorde Comenius tot die christenen die geloven dat er een duizendjarig vreedrijk aanstaande is, dat ingeluid wordt met de wederkomst van Christus. Dit vreedrijk gaat vooraf aan de komst van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde waarover de Bijbel spreekt. Het chiliasme bestaat in allerlei varianten, die voor dit hoofdstuk niet zo van belang zijn. Twee elementen uit het chiliastische spectrum moeten hier echter wel genoemd worden: de gedachte dat de wederkomst van Christus zeer spoedig aanstaande is, en de gedachte dat gelovigen de wereld moeten klaarmaken voor die komst.

In extreme vorm kwamen die gedachten in de geboorte-eeuw van Comenius aan het licht bij de wederdopers die in 1534 Münster veroverden om er het koninkrijk van God te stichten. Maar Comenius leefde in dezelfde gespannen verwachting. Een groot deel van zijn activiteiten en publicaties is te verklaren vanuit dit chiliasme. Dit maakt bijvoorbeeld duidelijk waarom hij in zijn Amsterdamse tijd diverse boeken met visioenen en profetieën van eigentijdse profeten uitgaf en daar ook zelf geloof aan hechtte. En – een ander voorbeeld – hij ontwikkelde zijn pedagogische ideeën niet om bijvoorbeeld de leraren te dienen, maar om de samenleving zo te verbeteren dat die geschikt was voor Christus' wederkomst. *'De Heilige Schrift leert ons dat er voor het herstel van de menselijke kwalen geen betere weg onder de zon is dan de rechte onderwijzing van de jeugd.'* (Comenius 1892:54) Om dezelfde reden kwam Comenius met zijn grootse visioenen van de verbetering van alles, inclusief zijn idee van de wereldraden die scholen, kerken en staten gaan hervormen. De voorbereiding van het koninkrijk was een politiek en pedagogisch project.

Meestal wilde hij de hervorming ter voorbereiding van Christus' komst langs vreedzame weg bereiken. Een keer bezweek hij voor de verleiding om na te denken over een gewapende strijd, zoals in Münster 1534.

### *Pansofie*

Al in de tijd dat Comenius les gaf aan de Latijnse school in Prerov werkte hij aan een encyclopedie in het Tsjechisch, waarin hij alle relevante kennis bij elkaar wilde brengen. Het is het eerste teken van de gedachte aan 'universele kennis' die in het denken van de pedagoog uit Moravië zo belangrijk zou worden. Het woord dat in dit verband gebruikt wordt is *pansofie*, letterlijk al-wijsheid.

Het zou onjuist zijn Comenius hiermee tot een voorloper van de achttiende-eeuwse encyclopedisten te maken. De encyclopedie die zij uitgaven, was vooral een monument van menselijke kennis en als zodanig bedoeld om te laten zien waartoe de mens allemaal in staat was. Comenius greep verder. Zijn pansofie was rechtstreeks verbonden met God, de enige die de naam Alwijsheid terecht kan dragen. Gods wijsheid blijkt volgens Comenius in de schepping, waarin alles als in een groot harmonisch bouwwerk zijn eigen plaats heeft gekregen. Een mens die zich verdiept in die schepping komt daardoor dichterbij God. Het verkrijgen van wijsheid en de vorming van kinderen was daarom voor Comenius geen doel in zichzelf, maar was erop gericht dat kinderen weer in harmonie met God komen.

De pansofie was volgens Comenius nodig om 'aan allen alles te leren'. Alles betekende hier volgens Comenius *'dat allen van het voornaamste wat is en geschiedt, de grondslagen, oorzaken en doeleinden leren kennen. Niemand moet in deze wereld iets zo vreemds ontmoeten, dat hij er niet enigszins over oordelen kan.'* (Comenius 1892:103) Zo verkreeg de mensheid wijsheid, deugd en geloof. Door kennis absorbeerde de menselijke microkosmos de goddelijke macrokosmos, en werd de menselijke geest één met de bovenmenselijke wijsheid van God (Lechner 2004:11). Dat was niet zomaar een keuze, maar een plicht. Een plicht voor ieder mens om het goddelijke universum te leren kennen. Aan 'allen' moest immers geleerd worden. Ons kennen begint bij de concrete dingen om ons heen, en stijgt van daaruit hoger tot de goddelijke wereld. Zo leren we 'alles', waarbij openbaringskennis en wetenschappelijke kennis een geheel vormen. Voor Comenius was het duidelijk dat kennis niet los verkrijgbaar is, maar pas tot wijsheid wordt als ze samenhangt in een zingevend geheel. Dat zingevende geheel vond Comenius in het christelijk geloof, en daarmee verschilde zijn pansofie van veel hedendaagse holistische denkwijzen, waarvan de aanhangers zich overigens wel beroepen op Comenius.

### *Mens- en kindbeeld*

Voor Comenius was ieder mens schepsel van God en, wat meer is, naar Gods beeld geschapen. Dat betekende voor hem bijvoorbeeld dat het verwerven van kennis niet alleen mogelijk is, maar dat de begeerte tot kennisvermeerdering is ingeschapen. Comenius zag dat als een afschaduwning van Gods alwetendheid. Zo zijn ook de kiemen van de deugd ingeschapen en heeft ieder mens bijvoorbeeld een geneigdheid tot harmonie (Comenius 1892:81).

Door de zondeval zijn de innerlijke krachten van de mens volgens Comenius wel verzwakt, maar niet vernietigd. Het natuurlijk verlangen naar God is door de zondeval op verkeerde wegen geraakt en niemand kan in eigen kracht weer op de rechte weg terugkeren. Maar God neemt door zijn Heilige Geest onze verdorvenheid weg. Heeft Hij niet zijn Zoon gezonden, opdat door Hem wat gevallen is weer opgericht zou worden? *'Schandelijk en roekeloos is het, en een duidelijk teken van ondankbaarheid, als wij steeds wijzen op onze verdorvenheid en de genade vergeten – wanneer we maar altijd voorgeven, wat de oude Adam in ons vermag, doch nooit ervaren, wat de nieuwe Adam, Christus, kan doen. O, hoeden wij ons, de genade Gods te verkleinen, welke Hij bereid is zo ruimschoots over ons uit te storten.'* (Comenius 1892:84-85) Overigens betekende dit niet dat Comenius meende dat alle mensen automatisch ware gelovigen zijn. Hij geloofde dat er een eeuwige straf is voor degenen die niet in Christus geloven (Comenius 1678:313).

Bovengenoemde uitgangspunten maakten de Tsjechische theoloog optimistisch over de mogelijkheden van opvoeding en vorming. Juist omdat hij zijn pedagogische en didactische ideeën formuleerde met het oog op de opvoeding van kinderen uit christelijke gezinnen. Zij zijn *'niet de eerstgeborenen van de oude Adam, maar de wedergeborenen van de nieuwe, de kinderen van God, de kleine broeders en zusters van Christus'* (Comenius 1892:85).

Dat geeft opvoeders een grote verantwoordelijkheid. Comenius verwees naar Aristoteles, die de menselijke geest vergeleek met een lege wastafel (*tabula rasa*), waarop niets geschreven staat. De opvoeding schrijft deze tafel vol. *'Wie de onderwijskunst verstaat, kan alles in de menselijke geest tekenen.'* En als daar iets bij mis gaat, *'zo is het gewis niet de schuld van de tafel (uitgezonderd wanneer zij ruw is), maar van de onbekwaamheid van de schrijver of de tekenaar.'* (Comenius 1892:78)

In lijn hiermee kon Comenius ook spreken over het tijdelijke leven als een werkplaats waarin de mens gevormd wordt. De zichtbare wereld is niet alleen geschapen om het menselijk geslacht voort te brengen en te voeden, maar ook om het te 'veredelen'. Dit tijdelijke leven is immers geen leven in de eigenlijke zin, maar een inleiding op een waar, altijd voortdurend leven.



### *Wereldvrede*

Gezien zijn persoonlijke ervaringen is het niet vreemd dat Comenius sterk geïnteresseerd was in de vraag hoe de wereldvrede bevorderd kon worden. Taal speelde daarbij een belangrijke rol. Hij dacht na over een wereldtaal en werkte aan de ontwikkeling daarvan. Zo'n taal zou de contacten tussen de volken vergemakkelijken en daardoor de vrede bevorderen. Uiteindelijk had Comenius in zijn denken over een wereldtaal het perspectief van het einde der tijden, als alle mensen in één taal God zullen loven. '*Babylon soll gehen, Sion wird kommen*', stelde Comenius, en daarom zocht hij naar die ene taal. Zoals de verschillende talen nu bestaan, is dat een bron van verdeeldheid en een obstakel voor de eenwording van alle volken in Christus. '*Taal*', zegt Crombrugge, '*staat hier voor de onlosmakelijke verbondenheid van wat wij nu taal, cultuur, waardenkader en levensbeschouwing zouden noemen (en die wij van elkaar onderscheiden)*'. (Crombrugge 2006:9) Comenius keek ernaar uit dat de eenheid in al die aspecten tussen alle volken weer werkelijkheid zou worden, en wilde aan het verwezenlijken van dit verlangen zijn bijdrage leveren. Ook Comenius' denken over taal stond dus in het kader van zijn chiliasme.

Niet alleen de taal, ook meer kennis droeg volgens Comenius bij aan de wereldvrede. Zijn bevlogenheid voor het 'alles allen leren' had daarmee te maken. Iemand die een helder gestructureerde kennis heeft, is gemakkelijker in staat medemensen met andere ideeën of culturele uitingen te aanvaarden. Dit aspect van Comenius' denken sprak de vroede vaders van Amsterdam, smeltkroes van culturen, erg aan.

Samenwerking tussen de volken was volgens Comenius een andere voorwaarde voor de wereldvrede. Hij stelde zich voor dat er mondiale instellingen ontstonden die wereldwijd bijvoorbeeld cultuur, opvoeding en religieuze aangelegenheden regelen. Organisaties als de Verenigde Naties of Unesco kunnen zich dus beroepen op de ideeën van deze universele denker. Maar ook programma's die de internationale samenwerking tussen scholen bevorderen, tooien zich met de naam Comenius.

Er moest volgens Comenius echt gewerkt worden aan wereldvrede, maar de spits van dat werk lag toch weer buiten de wereld. Hij benadrukte in zijn *Didactica Magna* dat echte vrede alleen mogelijk is als God in alles geëerd wordt (Van der Linde 1979:24-26).

### **Pedagogiek en didactiek: vormingskunst**

Het pedagogisch hoofdwerk van Comenius, de *Didactica Magna*, kent geen recente Nederlandse vertaling. H. de Raaf vertaalde het boek in 1892 met als

titel *Grote onderwijsleer*. Groenendijk wijst erop dat deze vertaling weliswaar niet fout is, maar toch geen recht doet aan Comenius' bedoeling om te schrijven over de grote kunst om alles allen te leren. De auteur noemt dan de term 'vormingskunst' om aan te geven wat Comenius eigenlijk bedoelde. (Groenendijk 2009:66)

*'Het hoofdplan van deze onze Onderwijsleer is het volgende: Een aanwijzing te zoeken en te vinden, waarnaar de onderwijzers minder onderwijzen, de leerlingen echter meer leren; de scholen minder drukte, tegenzin en vergeefse arbeid, maar meer vrije tijd, genoeg en dergelijke vorderingen tonen; de christelijke stand minder duisternis, verwarring en tweespalt, daarentegen meer licht, orde, vrede en rust kan hebben.'* (Comenius 1892:voorblad)

Dat principe van 'aan allen alles leren' wilde Comenius uitwerken voor leerlingen van beiderlei geslacht en van alle leeftijden. Kinderen moesten in elke levensfase 'een alomvattende vorming van verstand, geloof en bekwaamheid tot juist handelen' (Groenendijk 2009:69) ontvangen. Hij erkende dat er verschil is tussen leerlingen. Een leraar moet zien of een leerling een 'scherpzinnige, een leergierige of een ontwikkelbare' is, dat heeft namelijk consequenties voor de manier waarop zo'n leerling benaderd moet worden. (Comenius 1892:120) In een vorm van tutoraat kon zelfs gebruik gemaakt worden van verschillen tussen leerlingen (Comenius 1892:123). Maar het doel verschilde niet.

Natuurlijk was er in de aangeboden kennis voor Comenius wel een opbouw, waarbij de verschillende niveaus het best als concentrische cirkels kunnen worden voorgesteld. Hij onderscheidde vier scholen: de moederschool, de volksschool of moedertaalschool, de Latijnse school en de academie. Later voegde hij daar overigens nog de 'scholen' van het ongebooren leven en van het levenseinde aan toe. Het voornemen om voor al die scholen een handleiding te schrijven, heeft de Moravische pedagoog niet kunnen volvoeren. Slechts de kleuterpedagogiek en –didactiek kwam gereed in *De moederschool*. Ver voordat in de tijd van de verlichting het kind zijn eigen 'kinderwereld' kreeg, pleitte Comenius er al voor om het kind als kind te benaderen, en niet als een volwassene in zakformaat. Maar het leren was niet alleen iets voor de kindertijd. Uit Comenius' opzet voor de scholen bleek dat hij het ideaal van 'een leven lang leren' aanhing.

*'Het is goed gebeden en ook liederen veel te herhalen, te bidden voor het eten en voor het naar bed gaan. Er zijn allerlei gelegenheden om met kinderen over God te praten, om ze te leren Hem lief te hebben, erover te dromen. We moeten kinderen op hun eigen niveau leren om God te leren kennen en lief te hebben. Als we naar de hemel wijzen, kunnen we vertellen dat God daar woont, en als we naar de zon wijzen, kunnen we vertellen dat Gods licht over ons schijnt, enzovoort. God zelf spreek zowel tot kinderen als tot volwassenen.'* (De Moederschool, Comenius 2009:55)

### *Opvoeden is op God richten*

Toch vatten we in het bovenstaande Comenius' opvattingen niet in hun diepste kern. In het onderwijs gaat het om kennis, deugd en vroomheid. Het eerste heeft betrekking op de kennis van de dingen, de kunsten en de talen. Bij de deugd gaat het niet alleen om uiterlijke welgemanierdheid, maar om een innerlijke drijfveer. De vroomheid betrok Comenius op *'de innerlijke verering, waardoor de menselijke geest zich met het hoogste Wezen verbindt en Hem volgt.'* (Comenius 1892:71-73)

Opvoeding en onderwijs moeten dus uiteindelijk op God gericht zijn en hebben alles te maken met het keren van de kinderen in de richting van hun Schepper - met bekering dus. Comenius stelde zich het ideaal dat elk kind door een goede opvoeding de juiste plaats in de schepping innam. Alleen zo kon dat kind immers meewerken aan de voorbereiding van de schepping op de komst van Christus.

### *Ontwikkeling van de zintuigen*

Een belangrijk gegeven in de pedagogiek van Comenius is dat de zintuigen ontwikkeld moeten worden. Vooral jonge kinderen nemen waar door de zintuigen. Als die dus vroeg ontwikkeld worden, zal dat hun algemene ontwikkeling bevorderen. Kinderen willen ook graag dat hun zintuigen geprikkeld worden, en zo is de weg voor leren open. Hij schreef: *'De zintuigen zijn op jonge leeftijd de belangrijkste werkzame krachten. Omdat het verstand nog niet rijp is voor het nadenken over abstracte dingen, zoeken de zintuigen altijd passende prikkels. Krijgen ze die niet, dan verslappen ze en zwerven verveeld van her naar der; krijgen ze passende prikkels, dan worden ze vrolijk, leven op en worden er graag door geboeid zolang ze de zaak niet voldoende hebben onderzocht.'* (Comenius, 1991:26) Uit het citaat blijkt dat Comenius uitging van de actieve bereidheid tot leren van kinderen. Het onderwijs moest daarbij aansluiting vinden.

*'Het begin der kennis moet altijd van de zinnen uitgaan (want er is niets in 't verstand, wat niet eerst te voren in de zinnen was); waarom zou dus het onderwijs, in plaats van met de onderscheiding van woorden, niet liever met de aanschouwing der dingen aangevangen worden?' (Comenius 1892:207)*

### *Didactiek*

Comenius keek op zijn eigen schooltijd niet met genoeg terug: *'Ook voor mij is de aangenaamste lentetijd van het leven, de schone jaren der jeugd, met nutteloos schoolgeleuter doorgebracht, verloren gegaan.'* (Comenius 1892:112) Daarom dacht hij, eenmaal docent geworden, na over goed onderwijs. Bijvoorbeeld over de vraag hoe een kind het beste een taal kon leren. In zijn tijd gebeurde dat op een mechanische manier. Eerst maakte het kind zich de grammatica eigen, daarna leerde hij de woorden die nodig zijn om concrete teksten te kunnen lezen. Comenius constateerde dat dat een moeizame en niet zo zinvolle route is. De lesmethoden vond hij *'een huis der verschrikking voor de knapen en een folterkamer voor de geest.'* (Comenius 1892:111) Hij ontwikkelde het idee om de zaak om te keren en te beginnen met de dingen die kinderen kunnen zien.

Zijn leerboek voor de Latijnse taal *Janua linguarum reserata* (1631) ging dan ook over concrete zaken als zon, maan en sterren of over de landbouw. Overigens gaf het boek vanaf het begin naast de Latijnse begrippen ook die in de landstaal. Al na zeven jaar verscheen er een Nederlandse uitgave onder de titel *De poort der talen ontsloten*, die voor 1700 al ruim dertig keer herdrukt werd (Groenendijk 2009:68).

Twee jaar na de *Janua* verscheen een vergelijkbaar boek voor het voorbereidend taalonderwijs: *Vestibulum rerum et linguarum*. Hier combineerde Comenius de begrippen en zinnetjes (naast het Latijn ook vaak weer in de landstaal) met afbeeldingen. Die keuze had alles te maken met de ideeën van de auteur over de manier waarop kinderen leren. De afbeeldingen gaven de leraar immers de mogelijkheid om in de lessen aan te sluiten bij het dagelijks leven. Maar Comenius benadrukte dat de onderwijzer zich waar het mogelijk is niet tevreden moest stellen met de afbeeldingen. De concrete zichtbare werkelijkheid was en bleef de rijkste leeromgeving. *'Om die reden zou het wenselijk zijn in elke meer vooraanstaande school verzamelingen van zeldzame en thuis niet voorkomende dingen te hebben, zodat men ze de leerlingen tegelijk zou kunnen tonen telkens wanneer men hen daar uitleg over moet geven.'* (Comenius 1991:28) De Tsjechische pedagoog mag met recht de pionier van het aanschouwelijk leren worden genoemd.

Belangrijk in de didactiek van Comenius was dat die afbeeldingen en

voorwerpen geen losstaande eenheden bleven. Vanuit zijn pansofisch gedachtegoed wilde hij de kennis van de universele samenhang van de dingen tot stand brengen. Dat betekende dat als een docent die met zijn leerlingen over het hart praat (het voorbeeld is bedacht door Groenendijk 2009:79), hij dat orgaan nooit als een geïsoleerde pomp zal behandelen. Plaats en functie van het hart in het gehele lichaam zijn belangrijk. Maar ook zal de docent zoeken naar overeenkomsten tussen het letterlijke hart in het lichaam en het figuurlijke hart in gezin, kerk of staat.

### *Organisatie van de school*

In zijn *Didactica Magna* gaf Comenius niet alleen zijn visie op de inhoud van het onderwijs, hij dacht ook na over de organisatie van het onderwijs. Volgens hem was het belangrijk dat de kinderen in de school ingedeeld worden in niveaugroepen, waar zij klassikaal onderwijs kregen. De inhoud van dat onderwijs legde hij vast in een leerplan. Daar hoorde bij dat leerlingen slechts een keer per jaar tot de school werden toegelaten. Op die manier kon er, mede door onderlinge wedijver, een klimaat in de groep ontstaan dat de leerprestaties stimuleerde.

Zoals alle onderwijzers van alle eeuwen kende Comenius het probleem van (te) grote klassen. Het al genoemde tutoraat zag hij als oplossing voor dat probleem: laat oudere leerlingen de onderwijzer bijstaan in het begeleiden van de jongere leerlingen. En verder moest de schoolleiding volgens Comenius goed nadenken over de lengte van de schooldag. Maak die niet te lang, zorg voor regelmatige onderbreking van de leeractiviteiten, en voer vakanties in. Die dingen dragen voor de leerlingen bij aan het plezier in het leren.

### **Orbis sensualium pictus**

In 1658 publiceerde Comenius zijn *Orbis sensualium pictus*: ‘De zichtbare wereld in beelden.’ Als voorbeeld van de uitwerking van Comenius’ ideeën volgt hier een korte samenvatting. Het boek is wel omschreven als de eerste kinderencyclopedie of het eerste schoolboek met afbeeldingen. Het was echter meer: ook dit boek paste in het pansofische gedachtegoed van Comenius. Uitgaande van de afbeeldingen was het een manier om aan de jeugd ‘alles’ te leren.

Het boek bestaat uit ruim 150 tekeningen, waarin de verschillende onderdelen van de tekening genummerd zijn. Onder elke tekening staat in het Latijn en in een van de volkstalen een korte tekst, die met behulp van de nummers uitleg geeft bij de prent.

De ordening is in een boek als de *Orbis* heel belangrijk. Het geheel van

**Leraar: Kom, jongen, leer wijs te zijn.**

**Zongen: Wat is dat, wijs zijn?**

**Leraar: Alles wat nodig is goed begrijpen, goed doen en goed uitdrukken.**

**Zongen: Wie leert me dat?**

**Leraar: Ik, met Gods hulp.**

**Zongen: Hoe?**

**Leraar: Ik leid je overal heen, ik laat je alles zien, ik benoem alles voor je.**

**Zongen: Hier ben ik, leidt me, in naam van God.**

**Leraar: Je moet vooral de eenvoudige geluiden leren waaruit de menselijke taal is samengesteld, geluiden die de dieren kunnen voortbrengen en die jouw tong kan nabootsen en jouw hand kan schilderen. Dan gaan we de wereld in en beschouwen we alles.' (Comenius, 1991, 31)**

het menselijk leven en de maatschappij is zo veel omvattend dat de wereld voor kinderen op het eerste gezicht vooral chaos kan lijken. Comenius vond het daarom belangrijk dat kinderen van jongs af aan de juiste ordening krijgen aangeboden. De ordening van de zichtbare werkelijkheid werd verbonden met en omgeven door de goddelijke werkelijkheid. Na een inleiding en een klankalfabet leest de leerling een hoofdstuk over God. Daar begon voor Comenius de ontsluiting van de werkelijkheid. De leerling leert allerlei eigenschappen van God en krijgt ook het begrip 'drie-enig' mee. Daarna volgen de werken van God, met onder andere beschrijvingen van vogels, vissen en mensen. Na de hoofdstukjes over het menselijk lichaam is daar ook de beschrijving van de menselijke ziel, die bestaat uit verstand, wil en gemoed.

Dan volgen vele bladzijden over allerhande beroepen en menselijke activiteiten. Verderop komen allerlei deugden als matigheid en gerechtigheid aan bod. Tegen het

einde van het boek komt de godsdienst aan de orde, te beginnen met de uitspraak dat de godzaligheid de hoogste deugd is. Onder de godsdiensten wordt ook het christendom behandeld. Dat hoofdstuk opent met de Zoon van God, beloofd aan de eerste mensen, geboren in het jaar 3970 van de wereld. Het hoofdstuk (dat dubbel zo lang is als de andere hoofdstukken) parafraseert voornamelijk de Apostolische geloofsbelijdenis, en besluit met: *'Naar deze Christus heten wij christenen, en in Hem alleen worden wij zalig.'*

Na een hoofdstuk over de voorzienigheid van God en de bestrijdingen van satan, volgt het hoofdstuk over het laatste oordeel. Tot slot richt de leraar zich weer rechtstreeks tot de leerling: *'Ga nu verder en lees vlijtig andere goede boeken opdat je onderlegd, wijs en vroom zult zijn. Onthoud dat. Vrees God en eer Hem opdat Hij je de geest der wijsheid geeft. Vaarwel.'* (Comenius 1991:153)

#### *De rol van de leraar*

Volgens Comenius was gelijkheid in het onderwijs heel belangrijk. Aan 'allen' moest immers alles geleerd worden. Hij was zich ervan bewust dat heel wat leerlingen opgroeiden in een omgeving waarin ze maar een klein deel

van het maatschappelijk leven aan den lijve ervoeren. De zoon van de ambachtsman kende het leven van de landbouwer slechts op afstand. Maar het onderwijs kon aan die ongelijkheid een eind maken.

De rol van de leraar was daarbij voor Comenius heel belangrijk. Uit de inleiding van de *Orbis* blijkt dat het de leraar is die de jongen overal heenleidt. Hij laat alles zien, hij benoemt alles, hij ordent alles. In de dingen ontsluit de leraar het leven. Hoe belangrijk de concrete werkelijkheid ook was voor het leerproces, voor zelf ontdekkend exploreren van die werkelijkheid of het construeren van hun eigen werkelijkheid liet Comenius weinig ruimte. *'Zij (de leraren) incarneren door de wijze waarop ze met zichzelf,*

*met de kinderen en met de leerstof omgaan, het hoe en waarom van het leven.'* (Crombrugge 2013:16)



## De invloed van Comenius

Wie in deze tijd aan de hand van de zoekterm 'Comenius' rondkijkt op het internet, vindt een veelheid aan organisaties die zicht tooien met de naam Comenius. Er blijkt duidelijk uit dat Comenius nog steeds een grote invloed heeft. Hoewel zeer bekend in zijn leven, was die invloed in de eerste eeuwen na zijn dood niet direct zichtbaar. In 1731 verscheen in Nederland *De kleine Print-Bybel*, waarbij wel een verband gelegd werd met Comenius' ideeën over het didactisch gebruik van afbeeldingen. Maar het reguliere onderwijs leek nog niet rijp voor zijn ideeën. Daaraan zal hebben bijgedragen dat de schoolboeken die hij zich voorstelde nogal kostbaar waren.

Tegen het einde van de achttiende eeuw veranderde dat. Pestalozzi en Fröbel vonden naar het voorbeeld van Comenius aanschouwelijk onderwijs heel belangrijk en pleitten evenals hij voor samenhang in en opbouw van de leerstof. Pestalozzi noemde zijn boek over het onderwijs aan jonge kinderen

net als Comenius *Mutterschule*; een boek dat aan het begin van de negentiende eeuw op de modelscholen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in gebruik was (Bakker 2006:430-439).

De Nederlandse onderwijswet van 1806 schreef klassikaal onderwijs voor, en ook dat is iets wat Comenius bepleit had. In diezelfde eeuw nam het gebruik van wandplaten als didactisch hulpmiddel een grote vlucht, een ontwikkeling die tot ver in de twintigste eeuw doorging. Rond 1900 sloot Maria Montessori op diverse punten aan bij de ideeën van Comenius. Te denken valt aan de rol van de zintuigen bij het leren, het gebruik van ontwikkelingsmateriaal dat de zinnen prikkelt, of de wereldverkenning als belangrijk onderdeel van het onderwijs. Veel meer dan Comenius legde zij echter de nadruk op het belang van de eigen ontdekkingen van het kind.

## Tot slot

Dat brengt ons ten slotte bij de vraag in hoeverre wijzelf onze (christelijke) school met de naam van Comenius zouden willen tooien. Uiteraard zal ieder daar voor zichzelf een antwoord op moeten geven. Hier volgen enkele overwegingen die daarbij wellicht zouden kunnen helpen.

Hierboven is al genoemd dat de Moravische pedagoog ook theoloog en filosoof was. Of beter: alleréérst theoloog. Hij schreef: *‘Wat ik voor de jeugd heb geschreven, schreef ik niet als pedagoog, maar als theoloog.’* (Groenendijk 2009:70) Dat betekent dat onze verhouding tot zijn theologische ideeën voor een deel ook onze verhouding tot zijn pedagogische ideeën zal bepalen. Comenius hing een ondogmatisch christendom aan, waarin zijn chiliastische ideeën een belangrijk element vormden. Ondanks erkenning van de zondeval leek de macht van de zonde voor Comenius toch beperkt. Er leek weinig aandacht voor het concrete verlossingswerk van Christus in het leven van jongeren en ouderen. Comenius was erg optimistisch over het ontwikkelen van de goede krachten in de mens, om zo het rijk van God gestalte te geven. Daarbij vallen Bijbels gezien vragen te stellen.

Dat neemt niet weg dat het denken van Comenius over onderwijs en vorming doortrokken was van het besef dat ons leven op God gericht moet zijn. Als hij nadacht over leerlingen, deed hij dat vanuit God. Als hij nadacht over de inhoud van het onderwijs, deed hij hetzelfde. Aan die eenheid in denken zouden christelijke leraren van vandaag zich wellicht kunnen spiegelen. *‘Het doel is dat de kinderen aan het einde van hun schoolloopbaan meer de gestalte van een christen hebben dan daarvoor. Als dit doel te hoog is, wat het vanuit menselijk perspectief zeker is, welk ander doel kan er dan voor in de plaats gezet worden? Ik zou geen ander antwoord weten.’* (De Olde 2008:13)



In Comenius' denken hebben we bij de aardse werkelijkheid te maken met een scheppingswerkelijkheid. Vanuit die optiek beschreef hij mensen, dieren, hemellichamen, planten, enzovoort. Sinds de verlichting heeft het mechanische wereldbeeld z'n intrede gedaan. De tijden zijn na Comenius veranderd, en wij met hen. Maar de manier waarop Comenius tegen de aardse werkelijkheid aankeek, daagt christenen van vandaag uit om hun aardrijkskunde- of natuurkundelessen (of lessen in willekeurig welk schoolvak) weer eens tegen het licht te houden.

De pedagoog uit Moravië was tamelijk optimistisch over de mogelijkheid tot opvoeding. De kinderen die hij op het oog had zijn 'de kleine broeders en zusters van Christus'. Dat gaf hem hoop voor de opvoeding. Gereformeerde christenen van vandaag, die met het klassieke Doopformulier de kinderdoop verdedigen, zouden naar aanleiding van Comenius' ideeën moeten nadenken over hun kindbeeld. Zeker op reformatorische scholen hebben de leerkrachten over het algemeen gedoopte kinderen voor zich. Ook al delen we het optimisme over de opvoeding van Comenius niet volledig, het feit dat de gedoopte kinderen 'in Christus geheiligd zijn', betekent voor onze opvoeding meer dan alleen een leven in afzondering van 'de wereld'.

Het gegeven dat alle kinderen schepselen van God zijn, en naar Gods beeld geschapen, betekende voor Comenius dat hij niet alleen moest nadenken over onderwijs voor hoogbegaafden of beter gesitueerden. Het onderwijs moest ertoe dienen dat allen, jongens en meisjes, rijken en armen, 'vmbo-ers en vwo-ers', dankzij het onderwijs de juiste plaats innemen voor hun Schepper. Dat zou christelijke ouders kunnen inspireren niet alleen een glanzende maatschappelijke carrière als einddoel van hun opvoeding te zien. Het zou christelijke scholen kunnen inspireren tot speciale aandacht voor de vmbo-leerlingen en de manier waarop een brede vorming voor die leerlingen gestalte krijgt. Wat betekent in onze tijd voor deze leerlingen het 'aan allen alles leren'?

Als we vragen naar het vormingsideaal van Comenius, vallen de woorden kennis, deugd en vroomheid. Hij had dus een alomvattend vormingsideaal dat zich richt op hoofd, handen en hart. De huidige onderwijspraktijk accentueert veelal de kennis – en de kennis die dan bedoeld wordt, is heel wat platter dan in Comenius' opvatting! Comenius inspireert christelijke scholen en christelijke leerkrachten om na te denken over hun vormingsideaal. Laten ze dat net zo breed kiezen als deze zeventiende-eeuwse pedagoog. Morele opvoeding en sociale vorming horen ook vandaag onlosmakelijk bij het curriculum van de (christelijke) school.

Ook in het christelijk onderwijs is het idee van 'een leven lang leren' ingeburgerd. Natuurlijk, want de maatschappij is zo ingewikkeld geworden en de

ontwikkelingen gaan zo snel. Het gaat dus om de maatschappij. Het zou goed zijn iets mee te nemen van Comenius' gedachten over dat leven lang leren. *'Dat hij onderwijs en opvoeding als een levenslange opdracht beschrijft en wil organiseren, heeft alles van doen met de religieuze bepaling van opvoeding. Het doel van opvoeding is niet de vrijheid, wel de 'vreugde' die bij God te vinden is, wat alleen kan door in het leven de bron van alle leven – God – te weerspiegelen.'* (Crombrugge 2006:13)

*'De vreugde in God is de hoogste graad van genot in dit leven, wanneer de mens voelt, dat God hem eeuwig genadig is en hij zo zich verblijdt over Gods vaderlijke en onveranderlijke genegenheid, dat zijn hart gloeit van liefde tot de Heere, en hij niets hogers doet en wenst en kent dan, in Gods barmhartigheid verzonken, de voorsmaak van het eeuwige leven te genieten.'* (Comenius 1892:106)

## Reflectievragen

1. Welk element in het denken van Comenius spreekt je het meest aan en hoe kun je dat concretiseren in je eigen onderwijs?
2. Comenius leefde in de verwachting van de komst van Gods koninkrijk. Zijn onderwijskundige activiteiten gaven invulling aan die verwachting. In hoeverre bepaalt deze gedachte jouw leven en denken als (toekomstig) leraar? En hoe komt dat?
3. Comenius vond het belangrijk om leerlingen te confronteren met de zichtbare werkelijkheid. Vergeleken met de mogelijkheden in ons digitale tijdperk waren zijn mogelijkheden daartoe beperkt. Of toch niet? Waar liggen in onze tijd de kansen en bedreigingen als we leerlingen willen confronteren met de zichtbare werkelijkheid?
4. Volgens Comenius was alles wat hij als 'leerstof' aanreikte onderdeel van de geschapen werkelijkheid. Heb jij voor de leerstof van jouw vak ook dat besef? Waarom wel of niet?

## Literatuur

Bakker, N., e.a. (2006). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Comenius, Johannes Amos (1678). *Orbis Sensualium Pictus. Die sichtbare Welt, das ist allen vornehmste Welt-Dingen und Lebensverrichtungen*. Neurenberg: Michael u. Johann Frederik Endter.

Te vinden op: <http://picasaweb.google.com/oude.kinderboeken/ComeniusOrbisPictus#>

Comenius, J.A. (1892, oorspr. 1657). *Didactica magna of Grootte onderwijzleer, voorstellende de volkomen kunst om aan allen alles te leren*. Tiel: Mijs.

Comenius, J.A. (2009, oorspr. 1633). *De moederschool. Over de vorming en opvoeding van het jonge kind*, in: Arkesteijn-van Willigen, M. & Ruijsendaal, E. (red.) (2009). *Jan Amos Comenius. De moederschool. Over de vorming en opvoeding van het jonge kind* (pp. 63-80). Naarden / Rotterdam: Comenius Museum / Nationaal Onderwijsmuseum.

Comenius, J.A. (1991, oorspr. 1658). *Orbis Sensualium Pictus*. Laren /Praag: V+K Publishing/Trizonia.

Crombrugge, H. van (2006). *Van voetnoot tot gesprekspartner. Nadenken over opvoeding en vorming in gesprek met het verleden*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant.

Groenendijk, Leendert, *De pedagoog als wereldverbeteraar*, in: Kroon, T. & Levering, B. (2008). *Grote pedagogen in klein bestek*. Amsterdam: SWP.

Groenendijk, L.F. (2009). Jan Amos Comenius: leven, pansofie en vormingskunst. In Arkesteijn-van Willigen, M. & Ruijsendaal, E. (red.) (2009). *Jan Amos Comenius. De moederschool. Over de vorming en opvoeding van het jonge kind* (pp. 63-80). Naarden / Rotterdam: Comenius Museum / Nationaal Onderwijsmuseum.

Huijs, Peter e.a. (2007). *J.A. Comenius, een brandend hart, een helder hoofd, een aantoonbare daad*. Haarlem: Rozekruis Pers.

Lechner, Daniël (2004). *'Bildung macht frei!' Humanistische en realistische vorming in Duitsland 1600-1860*. Amsterdam: Aksant.

Linde, Hans van der (2009). *Het medicijn tegen onwetendheid*. Naarden: Comenius Museum.

Linde, J.M. van der (1979). *De wereld heeft toekomst. Jan Amos Comenius over de hervorming van school, kerk en staat*. Kampen: Kok.

Olde, Jan de (2008). *Het paradijs in de klas*. Ongepubliceerd onderzoek naar Comenius en zijn geestverwanten. Te vinden via: [www.christelijkleraarschap.nl](http://www.christelijkleraarschap.nl)